

Bijlage HAVO
2022

tijdvak 1

Fries

Tekstboekje

Tekst 1

Fryske striid om it wetter

De Fryske striid tsjin it wetter is fan alle tiden. It fjochtsjen tsjin de drûchte is nij. De drûge simmers fan de lêste jierren sette oan ta neitinken. Hoe kinne de Friezen sa omgean mei it ritige waar dat se net fersûpe of dat op in oar momint harren Fryske lân ferdrûget?

(1) Fryslân hjit wetterlân te wêzen.

Dêr't gjin lân mear is, begjinne de marren of riist de see op. It binne de diken dy't it Fryske lân omklamje en
5 foar no de garânsje op beskerming jouwe. It binne de polders dy't foar de Friezen in feilige tobbe binne dêr't se sûnder soargen yn boartsje kinne.

(2) It liket in libben sûnder soargen,
10 mar dat is it net. It is foar de Friezen net fanselssprekkend dat se yn de takomst drûge fuotten hâlde, en krekt likemin binne se wis fan foldwaande wetter om harren hinne. It binne de
15 ekstremen fan it waar dy't mear en mear opspylje. De skuldigen binne de minsken, dy't mei-inoar soargje foar de opwaarming fan de ierde.

(3) Ald-dykgreve Paul van Erkelens
20 fan Wetterskip Fryslân warskôge by werhelling foar de risiko's, wiisde op de ekstra ynspanningen dy't nedich binne en bepleite grutte ynvestearringen om de wetterhúshâlding dêrop
25 oan te passen. It freget ynspanningen om wach te wêzen op it wetter yn de provinsje yn stee fan alle flyt te dwaan om it sa gau as mooglik nei de see fuort te meallen. It easket ek
30 neitinken oer de dagen dat it yn it Fryske lân faker as oars eazet.

(4) Normaal is it dat der yn Fryslân mear delslach falt as dat der ferdamp. Mei oare wurden, de
35 gemalen moatte draaie om de polders te befrijen fan it oerstallige wetter. It oerskot giet nei de Iselmar

en de Waadsee. De lêste jierren moast it wetterskip lykwols sunich
40 wêze op it wetter, want de sinne en de drûge wyn setten de saak op 'e kop. Ynstee fan in delslachoerskot hat it lân no faker in tekoart. Der sit minder wetter yn de boaiem, de
45 grûnwetterstân sakket en it fean yn de polders drûget út. De drûge simmer fan 2018 hat elkenien wakker skodde. It is dat der yn sokke tiden per dei in floed fan 5,2 miljard liter út
50 de Iselmar nei binnen helle wurde kin, oars soenen de sleatten yn de polders leech wêze of soe in grut part fan de Tsjûkemar drûch komme te stean.

(5) As wike út, wike yn de sinne gleon is en de wyn skraal, dan is de Iselmar net iens mear de rêder. De ferdamping is op dat soarte fan
55 dagen sa grut dat de wetterstân yn Fryslân alle dagen in heale sintimeter sakket. Soks hat gefolgen foar lânbou en natuer. Troch de ferskroeiende waarmte wol it gewaaks net mear groeie. De ierappels ferkomme
60 yn de drûge klaai, it gers wurdt giel yn de teskuorde feangrûn. De diken om de polders hinne hawwe ek te lijen.

(6) It liket raar, mar eins moat de
70 provinsje mei de measte marren yn de takomst mear romte biede oan it wetter, om problemen foar te kommen. De Fryske boezem moat grutter wurde om in antwurd te

75 hawwen op wetteroerlêst, njonken
útwreiding fan gemaalkapasiteit. Om
wettertekoart foar te wêzen moat de
rein dy't yn de provinsje falt langer
behâlden bliuwe yn de boaiem of yn
80 lokale reservoirs foar bygelyks lân-
en túnbou. Oant no ta brocht men it
wetter it leafst sa gau as mooglik nei
see ta. Soks is in efterhelle gedachte,
want op in oar momint moat it wetter-
85 skip skoander wetter út de Iselmar yn
de boezem streame litte.

(7) It wetter fan de Iselmar is eins in
lúkse, hat dykgreve Van Erkelens
meardere kearen warskôgjend sein.

90 As yn lange, hjitte simmers de
protters fan it dak falle, kin by elke tik
fan de klok in flood fan 60.000 liter
wetter út de grutste swietwetterbuffer
fan Europa de Fryske boezem yn
95 streame. De les fan de resinte
waarme simmers is dat de Fryske
ôfhinklikens fan de Iselmar eins te
grut is. Fryslân moat mear dwaan
mei it eigen wetter.

100 **(8)** De strategy om oer in iuw yn
Fryslân it wetter goed te behearen en
de Friezen tagelyk te beskermjen
tsjin it wetter is noch in tizeboel. Der
binne safolle belangen te tsjinjen en
105 tagelyk is jild in grutte faktor. In
protte hinget der boppedat fan ôf oft
it slagget om de opwaarming fan de
ierde te beheinen troch bygelyks de
ôfspraken fan de klimaatkonferinsje
110 fan Parys nei te kommen. De
opwaarming giet hjir twa kear sa hurd
as earne oars op de wrâld. Fan de
tolve waarmste jierren binne der alve
yn it tiidrek nei 2000. It is al in
115 poepetoer om de ierde dizze iuw net
mear as twa graden waarmer wêze te
litten as yn 1850. As it sa trochgiet,
dan leit fjouwer graden mear yn de
reden. Europa sit no al op dy twa
120 graden, hat it observaasjeprogramma
Copernicus metten.

(9) It is saak en sjoch nei de lange
termyn. Der falt te tinken oan it
meitsjen fan in gruttere wetterbuffer.

125 Soks kin troch de polderpeilen
omheech te bringen, sadat der mear
wetter yn de grûn en yn de sleatten
sit. It kin ek troch natuergebieten of
healannen te brûken dy't by ekstreem
130 waar ienris yn de safolle jier
oerstreame meie. Sa kinne der
miljarden liters wetter op reserve
stean foar letter gebrûk yn it Fryske
lân.

135 **(10)** It is foar greidboeren fan belang
om harren boerelân yn eare te
hâlden en skea troch drûchte foar te
kommen. Bouboeren stride tsjin it
sâlte tynwetter. Sy hawwe belang by
140 swiet wetter dêr't se harren gewaaks
op de ikkers mei bereine kinne. Yn
beide gefallen helpt it al as de peilen
omheechbrocht wurde en de boeren
omtinken jouwe oan in goede
145 boaiemstruktuer.

(11) Soks giet net fan hjoed op
moarn. It is fyftich jier lyn dat der yn it
boerebolwurk fan it wetterskip mei
fjoer pleite waard om it wetter yn de
150 sleat op 1 meter 40 djipper as it
meanfjild te bringen. Soks wie
fierstente mâl, die letter bliken, dat is
no yn in protte polders 90 sintimeter.
In peil fan 50 sintimeter soe foar de
155 takomst winsklik wêze, ek om it
ferdwinen fan feangrûn tsjin te gean
en dêrmei ek de pynlike útstjit fan
CO₂. It binne de boeren, boargers en
bestjoerders dy't it noch iens wurde
160 moatte.

(12) Yn it winterskoft binne de wetter-
peilen yn de polders tsjintwurdich al
heger as earder it gefal wie, om sa te
bufferjen. Krektsa hat de Iselmar sûnt
165 2019 in fleksibel peil, sadat der mear
suver wetter út de Switserske Alpen
yn opslein wurde kin. Dat is fan
belang, omdat in tredde fan Nederlân

dêrfan ôfhinklik is, ek foar drink-
170 wetter. As it Woudagemaal by De
Lemmer op stoom brocht is, dan is
dat it ikoan fan it fjochtsjen tsjin it
wetter om noch drûge fuotten te

hâlden. It âlde monumint lit ek
175 neitinke oer de takomst, en dan giet it
yn it earste plak om de striid om it
wetter.

naar: Bert de Jong, de Moanne, juni 2020

Tekst 2

Jonge wrâldferbetterders: it ferskil meitsje

Stride dogge sy allebeide: foar mear natuer, emansipaasje of gelikensens. Elk op syn eigen wize. Mar stik foar stik yn folle oertsjûging en mei in helder doel foar eagen: de wrâld in lyts bytsje better meitsje. Twa Fryske tweintigers fertelle wat harren driuwt om sels yn aksje te kommen, wylst leeftiidsgenoaten leaver feestfiere.

Tineke Clevering (26, Warten)

(1) “Ferline wike hawwe wy it Wouda-
gemaal oanset, it wetterpeil wie te
heech. Mar dat is eins wol myn ideale
5 Fryslân. Ik sei tsjin in freondinne:
‘Wat stiet it wetter oeral moai heech
hè?’ Dy seach my ris oan, sa fan:
‘Wêr hast it oer?’ Mar ik kin dêr dus
echt fan genietsje.” Tineke Clevering
10 is mei har 26 jier en lang blond hier
in opfallende ferskinning by it
Wetterskip. Sy sit dêr om’t der mear
balâns tusken ekonomy en ekology
komme moat, sa seit sy. “Dat it
15 klimaat feroaret, dêr is elk
ûnderwilens wol fan oertsjûge. Mar
dochs fine wy hjir yn Fryslân de
ekonomy noch altyd belangriker.”

(2) Earder ferwûndere sy har der al
20 oer dat it Wetterskip der ek yn hiel
konkrete saken mar net útkomt. “De
feangreidediskusje bygelyks, dy
ferwûndere my bot. Ik tocht: dat moat
oars en kin ek oars. Dêr hast in
25 griene mearderheid foar nedich en
dêr woe ik oan bydrage. Want roppe
en raze oan de sydlâne is net myn

ding.” En dus stelde sy har fjouwer
jier lyn kandidaat as wetterskips-
30 bestjoerder foar *Water Natuurlijk*. “Ik
bin opgroeid op in pleats en haw
geografy studearre, dus dat fysyske
fyn ik hiel nijsgjirrich. De hurde
dossiers, konkrete saken dy’t echt
35 fêst te pakken binne. Dêr hâld ik fan.”

(3) Tineke wennet yn Warten en dêr
wurdt tastien dat der nei gas boarre
wurdt én it wetterpeil stiet te leech.
“Beide saken hawwe as gefolch dat
40 de boaiem sakket. En beide saken
binne in kar, dy’t wy as boargers sels
meitsje, troch hoe’t wy stimme. Mar
minskens witte dat écht net. En der
moatte in soad ferbiningen makke
45 wurde om dat te begripen.” En dus
set Tineke troch. Omdat sy it wol
begrypt. En om’t de ynhâld har boeit.
(4) As sy it foar it sizzen hawwe soe,
dan wist sy it wol. “Hegere wetter-
50 peilen wêr’t dat kin, want dat is goed
foar de biodiversiteit en de CO₂-
útstjit. En minder peilfakken dêr’t wy
it wetterpeil yn fêststelle. Wy leverje
as Wetterskip echt maatwurk foar de

55 boeren no, mar foar de boarger is dat
hielendal gjin maatwurk. Gjin grutte
griene fuotbalfjilden mear, mar
werom nei it natuerlike Fryslân, mei
reidkragen en greidefûgels. En mei
60 natuerynklusive lânbou.”

(5) Dat boeren dêr net op sitte te
wachtsjen, begrypt sy bêst. “Ik wurd
bytiden as anty-boer ôfskildere, mar
dat bin ik hielendal net. Ik begryp
65 harren hiel goed. Wy hawwe mear as
fyftich jier fan harren frege om nê
natuerynklusyf te buorkjen en no
ynienen wol. Harren bedriuwsfiering
is dêr totaal net op ynrjochte en
70 harren fertsjinningsmodel ek net. Ast
sjochst wat wy foar molke en fleis
betelje, dat is echt absurd, fierstente
min. En dat leit net oan de sektor, dat
leit oan alles wat dêromhinne betocht
75 is. Ik fyn dat de beliedsmakkers en
de wetjouwers it goed dwaan moatte.
Dy moatte goede plannen meitsje,
mei moaie kompensaausjeregelingen
en útkeapsommen. Mar, de sektor
80 sels reagearret wol mei in hiel soad
eangst.”

(6) De takomst fan ús provinsje, is
wêr't Tineke it foar docht. “Ik meitsje
my dêr echt soargen oer. Fergrizing,
85 krimp, kânsen foar heger oplate
minsken hjirre, hoe't minsken nei de
wrâld sjogge. Wy moatte der sels wat
fan meitsje. It kin wol in toskje
ambisjeuzer.”

90 **Welmoed Deinum (25, Sondel)**

(7) “Wy binne echt grutsk op ús kij en
op de boaiem dy't it sa goed docht.”
Welmoed hat mei har freon en har
âlden in biologysk-dynamysk
95 boerebedriuw, de *Graasboerderij*. De
tachtich kij rinne njoggen moanne yn
it jier bûten en krije allinnich gers.
“Dat dogge wy om't wy de ko en de
molke en it fleis sa sûn mooglik hâlde
100 wolle. Yn it ferline buorken myn âlden

hiel gongber, hellen sy tsientûzen
liter ûnder in ko wei. Mar sy seagen
dat alles wat minder waard. Kij
joegen minder molke, de feedokter
105 moast der wat faker by komme, de
grûn moast hieltyd mear keunstdong
hawwe. Doe hawwe sy der foar
keazen om ekstinsiver te buorkjen.
Minder freegje fan de ko en fan it lân.
110 Dat hat in proses west fan 25 jier,
mar ik sjoch it echt as in
godsgeskink. Want dêrom kin ik no
ek sa buorkje. Ik wit net better.”

(8) De *Graasboerderij* wurket mei in
115 sletten omrin¹⁾. Dêrtroch hawwe sy
ek in legere kostpriis. En de priis foar
de biologyske produkten leit heger.
“We kinne dus mei minder molke
itselde fertsjinje. Us wize fan
120 buorkjen is duorsumer, en ek op de
lange termyn better fol te hâlden. Wy
hawwe minder finansjele druk en
binne net ôfhinklik fan bygelyks
foerleveransiers. Mar wy binne wol
125 ôfhinklik fan it klimaat. Dat is wol in
ûnbidige driuwfear foar my. Wy drage
mei de sletten omrin ek by oan in
better klimaat, want wy helje gjin
soaja of palmoalje út it bûtenlân. Wy
130 pakke de fyts yn stee fan de trekker.
En ek privee kieze wy dêryn bewust,
geane wy mei de trein op fakânsje yn
stee fan de fleanmasine en wy brûke
sa min mooglik plestik.”

(9) Mar eins docht Welmoed it foaral
omdat sy it hiel moai fynt. “Ik kin der
echt fan genietsje. It is sa moai om
mei bisten te wurkjen. It bûten-wêzen
yn waar en wyn, de natuer. Yn de
140 neisimmer geane de sweltsjes
meastal fuort, mar ik seach hjoed
noch guont fleanen. Dêr haw ik it dan
efkes mei ús heit oer. Ik libje dan
echt yn it momint.” De klik mei it
145 bedriuw wie der al fan jongs ôf oan.
“Ik hie altyd in soad niget oan de kij,
frege oft sy al kealle hiene bygelyks.

Mar ik seach ek: it is in hiel soad
wurk. Dus haw ik dêr nei de havo wol
150 oer neitinke moatten.” Op reis yn
Australië foel it kwartsje. “Ik wurke
dêr as frijwilliger op allegearre
ferskillende boerebedriuwen, en
kaam by in feehâlder dy’t it eins krekt
155 sa die as wy. Dat fielde echt as
thúskommen. Doe tocht ik: dit is it.
En doe haw ik fuort ús heit en mem
maild: as ik thúskom, dan geane wy
derfoar.”
160 **(10)** De oertsjûging is grut. “Wy wolle
sa’n sûn mooglik produkt ferkeapje
oan ús klant. Dêr meitsje wy ús hurd
foar”. De farske molke leverje sy foar
in grut part oan in fabryk yn
165 Rouveen, en fierder meitsje sy der

swietmolkentsiis, yochert en kefir fan,
dy’t sy yn it eigen winkeltsje
ferkeapje, krektlyk as fleis en aaien
fan harren eigen bisten. “It kontakt
170 mei de klanten fyn ik ek moai. Sy
sjogge in soad, freegje troch, en dat
hellet my ek wer oer om nei te tinken
oer wat wy dogge.”
(11) “Tagelyk bliuwt myn soarch oer
175 it klimaat. De lêste jierren hawwe wy
kule bykeapje moatten troch de
drûchte. As it sa trochgiet, dan hâlde
wy it net fol. Dan moatte wy mei
minder kij ta. Ik hoopje dat wy mei ús
180 allen gau stappen sette kinne foar in
better klimaat. Ik wol it ferskil meitsje
en sjen litte hoe’t it ek kin.”

naar: Arjanne Nijp, de Moanne, november 2019

noot 1 In sletten omrin betsjut dat in boerebedriuw selsfoarsjennend is, trochdat it foer foar de
kij op it eigen lân ferboud wurdt.

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.